

ARXELOGIYA VA QADIMGI SHAHARLAR TARAQQIYOTI: MADANIY QATLAMLAR HAMDA ARXEOLOGIK TOPILMALAR TAHLILI

Aqilxonov Saidolimxon Abdurashid o‘g‘li

Hidoya o‘rta maxsus islom ta’lim muassasasi o‘qituvchisi

Tel: +998957674747.

E-mail: aqilxonovsaidolimxon46@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21059106>

Annotatsiya: Mazkur maqolada qadimgi shaharlarning shakllanishi va rivojlanish jarayonlarini o‘rganishda arxeologik tadqiqotlarning ahamiyati yoritilgan. Shahar hududlarida aniqlangan madaniy qatlamlar, ularning stratigrafik xususiyatlari hamda arxeologik topilmalar asosida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti tahlil qilingan. Shuningdek, moddiy madaniyat namunalarining tarixiy jarayonlarni tiklashdagi o‘rni va ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: arxeologiya, shaharsozlik, madaniy qatlam, stratigrafiya, arxeologik topilmalar, qadimgi shaharlar, moddiy madaniyat, tarixiy manbalar, urbanizatsiya, qazishmalar.

Аннотация: В данной статье рассматривается значение археологических исследований в изучении процессов формирования и развития древних городов. На основе анализа культурных слоёв, их стратиграфических особенностей и археологических находок раскрываются особенности социально-экономического, культурного и градостроительного развития древних обществ. Особое внимание уделено роли материальных источников в реконструкции исторических процессов, а также значению археологических исследований для изучения истории урбанизации Центральной Азии.

Ключевые слова: археология, древние города, градостроительство, культурный слой, стратиграфия, археологические находки, материальная культура, урбанизация, археологические раскопки, исторические источники.

Annotation: This article examines the significance of archaeological research in investigating the formation and development of ancient cities. Based on the analysis of cultural layers, their stratigraphic characteristics, and archaeological discoveries, the study explores the socio-economic, cultural, and urban development of ancient societies. Special attention is paid to the role of material evidence in reconstructing historical processes and to the importance of archaeological investigations in understanding the history of urbanization in Central Asia.

Keywords: archaeology, ancient cities, urban development, cultural layers, stratigraphy, archaeological finds, material culture, urbanization, archaeological excavations, historical sources.

KIRISH

Arxeologiya insoniyat tarixining yozma manbalarda aks etmagan yoki yetarlicha yoritilmagan jihatlarini o‘rganishda muhim fan hisoblanadi. Ayniqsa, qadimgi shaharlar tarixi, ularning vujudga kelishi, taraqqiyoti va inqirozini o‘rganishda arxeologik tadqiqotlar asosiy manba vazifasini bajaradi. Shahar hududlarida shakllangan madaniy qatlamlar va ulardan topilgan moddiy madaniyat namunalari o‘tmish jamiyatlarining iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotini tiklash imkonini beradi. Shu sababli arxeologik izlanishlar nafaqat tarix fanining, balki antropologiya, etnografiya, me'morchilik, geologiya, paleobotanika va boshqa ko‘plab fanlarning rivojlanishida ham muhim o‘rin egallaydi.

Bugungi kunda arxeologiya fani zamonaviy ilmiy-uslubiy yondashuvlar asosida rivojlanib, tarixiy obidalarni o‘rganishda yangi texnologiyalarni qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Geofizik tadqiqotlar, aerofotosuratlar, sun‘iy yo‘ldosh tasvirlari, radiokarbon tahlillari, GIS texnologiyalari hamda raqamli

modellashtirish usullarining joriy etilishi arxeologik tadqiqotlarning aniqligi va ishonchliligini yanada oshirdi. Natijada qadimgi shaharlarning shakllanish bosqichlari, hududiy tuzilishi va tarixiy rivojlanish dinamikasini chuqurroq tahlil qilish imkoniyati yuzaga keldi.

Qadimgi shaharlarni o‘rganishda eng muhim manbalardan biri madaniy qatlamlar hisoblanadi. Madaniy qatlamlar insonlarning uzoq yillar davomida olib borgan xo‘jalik faoliyati, turmush tarzi va qurilish ishlari natijasida hosil bo‘lgan tarixiy qatlamlardan iborat. Ushbu qatlamlar tarkibida turli davrlarga oid me'moriy qoldiqlar, sopol buyumlar, metall qurollar, tangalar, mehnat qurollari, bezak buyumlari, hayvon suyaklari va o‘simlik qoldiqlari uchraydi. Ularning har biri muayyan tarixiy davrning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayoti haqida muhim ilmiy ma'lumotlarni beradi.

Madaniy qatlamlarni stratigrafik usulda o‘rganish orqali yodgorliklarning xronologiyasi aniqlanadi, shaharlarning rivojlanish bosqichlari belgilab olinadi hamda turli tarixiy davrlarda sodir bo‘lgan tabiiy va ijtimoiy jarayonlar qayta tiklanadi. Ayniqsa, yong‘in izlari, vayronagarchilik qatlamlari, qayta qurilish bosqichlari yoki tabiiy ofatlar natijasida hosil bo‘lgan qatlamlar qadimgi shaharlarning tarixiy taqdirini yoritishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Arxeologik qazishmalar davomida aniqlanadigan topilmalar ham tarixni o‘rganishda bebaho ilmiy manba hisoblanadi. Moddiy madaniyat namunalari orqali qadimgi aholining hunarmandchiligi, savdo aloqalari, qishloq xo‘jaligi, diniy qarashlari, harbiy faoliyati va kundalik turmush tarzini o‘rganish mumkin. Masalan, sopol idishlarning shakli va bezaklari ishlab chiqarish texnologiyasi hamda madaniy aloqalarni aniqlashga xizmat qilsa, tangalar iqtisodiy munosabatlar va siyosiy tarixni o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Me'moriy qoldiqlar esa shaharsozlik an'analari, mudofaa tizimlari va qurilish texnologiyalarining rivojlanish darajasini yoritib beradi.

Madaniy qatlamlarning arxeologik ahamiyati Madaniy qatlam arxeologik yodgorliklarning eng muhim tarkibiy qismi bo‘lib, insoniyatning uzoq tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan moddiy faoliyat izlarini o‘zida mujassamlashtiradi. U insonlarning turar joy qurishi, xo‘jalik yuritishi, hunarmandchilik bilan shug‘ullanishi, savdo-sotiq olib borishi, diniy marosimlarni amalga oshirishi hamda kundalik turmush faoliyati natijasida hosil bo‘lgan tuproq, kul, qurilish qoldiqlari va turli buyumlarning qatlamma-qatlam yig‘ilishi natijasida vujudga keladi.⁹⁸ Shu sababli madaniy qatlamlar qadimgi jamiyatlarning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotini o‘rganishda eng ishonchli arxeologik manbalardan biri hisoblanadi.

Madaniy qatlamlar odatda qadimgi shaharlar, qal’alar, ibodatxonalar, karvonsaroylar, qishloq manzilgohlari va boshqa tarixiy maskanlarda uchraydi. Ularning qalinligi va tarkibi yodgorlikning qancha vaqt davomida foydalanilganligi, aholi sonining ko‘pligi hamda xo‘jalik faoliyatining rivojlanganlik darajasiga bog‘liq bo‘ladi. Ayrim qadimgi shaharlarda madaniy qatlamlarning qalinligi 10–20 metrga, ba’zan undan ham ko‘proq chuqurlikka yetadi. Bunday ko‘p qatlamli yodgorliklar yuzlab, hatto ming yillar davomida uzluksiz yashash jarayonining natijasi sifatida shakllangan bo‘lib, har bir qatlam alohida tarixiy davrni aks ettiradi.⁹⁹

Madaniy qatlamlarning shakllanishiga tabiiy va antropogen omillar birgalikda ta’sir ko‘rsatadi. Inson faoliyati natijasida buzilgan yoki qayta qurilgan binolar, maishiy chiqindilar, ishlab chiqarish qoldiqlari, kul va tuproq qatlamlari asta-sekin bir-birining ustiga yig‘ilib boradi. Shu bilan birga shamol, yomg‘ir, suv toshqinlari, zilzilalar va boshqa tabiiy jarayonlar ham madaniy qatlamlarning shakllanishi hamda saqlanishiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Shuning uchun arxeologlar

⁹⁸ Asqarov A. **O‘rta Osiyo qadimgi madaniyatlari.** – Toshkent: Fan, 2019.

⁹⁹ Asqarov A. **O‘zbekiston qadimgi davr tarixi va arxeologiyasi.** – Toshkent: Fan, 2018.

qazishma ishlari davomida nafaqat moddiy topilmalarni, balki qatlamlarning tabiiy tuzilishini ham sinchiklab o‘rganadilar.

Madaniy qatlamlarni ilmiy jihatdan o‘rganishda stratigrafik usul alohida o‘rin tutadi. Stratigrafiya – qatlamlarning joylashish ketma-ketligini, ularning hosil bo‘lish davri va o‘zaro bog‘liqligini aniqlashga xizmat qiluvchi asosiy arxeologik metodlardan biridir. Ushbu usulga ko‘ra, odatda eng quyi qatlamlar eng qadimgi davrga, yuqori qatlamlar esa keyingi tarixiy bosqichlarga tegishli bo‘ladi. Stratigrafik kuzatuvlar orqali yodgorlikning xronologik ketma-ketligi tiklanadi hamda uning rivojlanish bosqichlari ilmiy asosda aniqlanadi.

Har bir madaniy qatlamning rangi, zichligi, tarkibi va ichidagi topilmalar bir-biridan farq qiladi. Masalan, kul qatlamlari yong‘in yoki harbiy hujum natijasida yuz bergan vayronagarchilikni bildirishi mumkin. Qalin loy qatlamlari esa suv toshqini yoki sel hodisalarining izlarini saqlab qolgan bo‘ladi. Tosh va g‘isht bo‘laklarining ko‘pligi binolarning qulashini yoki qayta qurilganligini ko‘rsatadi. Shu tariqa qatlamlarning fizik va kimyoviy xususiyatlari qadimgi shahar hayotida sodir bo‘lgan muhim voqealarni tiklash imkonini beradi.

Madaniy qatlamlar orqali qadimgi shaharlarning qurilish tarixi ham o‘rganiladi. Ko‘plab yodgorliklarda eski binolar buzilib, ularning ustiga yangi inshootlar qurilganligi kuzatiladi. Natijada bir hududda turli davrlarga mansub bir necha qurilish bosqichlari shakllanadi. Arxeologlar ushbu bosqichlarni tahlil qilish orqali shaharlarning kengayishi, mudofaa devorlarining mustahkamlanishi, yangi ko‘chalar va mahallalarning paydo bo‘lishi kabi urbanizatsiya jarayonlarini aniqlaydilar. Ayniqsa, qadimgi qal’alar va shahristonlarda kuzatiladigan ko‘p qatlamli qurilish izlari shaharsozlik tarixini o‘rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Madaniy qatlamlar tarkibida uchraydigan arxeologik topilmalar tarixiy jarayonlarni batafsil yoritishga xizmat qiladi. Sopol idishlar, metall buyumlar, tangalar, qurol-aslahalar, mehnat qurollari, zeb-ziynat buyumlari, hayvon

suyaklari, o‘simlik qoldiqlari, shisha buyumlar va yozuvli topilmalar qadimgi aholining turmush darajasi, iqtisodiy faoliyati, hunarmandchiligi va savdo aloqalari haqida muhim ma’lumot beradi. Ayniqsa, turli davrlarga oid tangalar va muhrlar qatlamlarning aniq sanasini belgilashda muhim xronologik manba vazifasini bajaradi.¹⁰⁰

Stratigrafik tadqiqotlar yordamida shaharlarning vayron bo‘lish sabablari ham aniqlanadi. Masalan, qalin kul qatlamlari kuchli yong‘in sodir bo‘lganligini, vayron bo‘lgan devorlar esa harbiy bosqin yoki zilzila oqibatlarini ko‘rsatishi mumkin. Ba’zi hollarda bir necha marta takrorlangan vayronagarchilik qatlamlari yodgorlikning tarix davomida bir necha bor hujumlarga uchraganligini tasdiqlaydi. Shundan so‘ng hosil bo‘lgan yangi qurilish qatlamlari esa aholining hududni qayta tiklaganini va shahar hayotining davom etganini ko‘rsatadi.

Madaniy qatlamlarni tahlil qilish ekologik va paleoiklim tadqiqotlari uchun ham muhim ahamiyatga ega. Qatlamlardan topilgan gul changlari, urug‘lar, yog‘och qoldiqlari, hayvon suyaklari va boshqa biologik materiallar orqali qadimgi tabiat sharoiti, iqlim o‘zgarishlari, dehqonchilik tizimi va oziq-ovqat mahsulotlari haqida ilmiy xulosalar chiqariladi. Bu esa tarixiy voqealarni faqat siyosiy yoki iqtisodiy jihatdan emas, balki ekologik nuqtai nazardan ham baholash imkonini yaratadi.

Hozirgi zamon arxeologiyasida madaniy qatlamlarni o‘rganishda innovatsion texnologiyalar keng qo‘llanilmoqda. Radiokarbon tahlili, dendroxronologiya, georadar tekshiruvlari, magnitometriya, geoaxborot tizimlari (GIS), dronlar yordamida aerofotosuratga olish hamda uch o‘lchamli (3D) modellashtirish usullari qatlamlarning tuzilishi va topilmalarning joylashuvini yuqori aniqlik bilan qayd etishga imkon bermoqda. Ushbu zamonaviy usullar

¹⁰⁰ Berdimurodov A. **Arxeologiya asoslari**. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2020.

arxeologik ma'lumotlarning ishonchliligini oshirib, tarixiy rekonstruksiyalarni yanada mukammal amalga oshirishga xizmat qilmoqda.¹⁰¹

Madaniy qatlamlar arxeologik tadqiqotlarning eng muhim ilmiy manbasi bo‘lib, ular orqali qadimgi jamiyatlarning yashash tarzi, xo‘jalik faoliyati, shaharsozlik an‘analari, iqtisodiy va madaniy rivojlanish darajasi hamda tarixiy voqealar ketma-ketligi ilmiy asosda tiklanadi. Madaniy qatlamlarni stratigrafik va kompleks tahlil qilish tarixiy yodgorliklarning xronologiyasini aniqlash, qadimgi shaharlarning shakllanish va rivojlanish bosqichlarini yoritish hamda insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotini chuqurroq anglashda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Arxeologik tadqiqotlar insoniyat tarixini o‘rganishda eng ishonchli va muhim ilmiy manbalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, yozma manbalar yetarli bo‘lmagan yoki umuman saqlanib qolmagan davrlarni tadqiq etishda arxeologik qazishmalar natijasida aniqlangan madaniy qatlamlar va moddiy madaniyat namunalari tarixiy haqiqatni tiklashda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Qadimgi shaharlar hududida shakllangan madaniy qatlamlar orqali aholining turmush tarzi, xo‘jalik faoliyati, hunarmandchiligi, savdo aloqalari, me‘morchilik an‘analari va davlat boshqaruvi tizimi haqida keng qamrovli ilmiy xulosalar chiqarish mumkin.

Madaniy qatlamlarning stratigrafik tahlili shaharlarning shakllanishi, rivojlanishi, inqirozi va qayta tiklanish bosqichlarini aniqlash imkonini beradi. Har bir qatlam o‘z davrining tarixiy voqealari, tabiiy ofatlari, harbiy yurishlari yoki iqtisodiy yuksalish davrlarini aks ettiruvchi noyob ilmiy manba hisoblanadi. Qatlamlar tarkibidagi sopol buyumlar, metall qurollar, tangalar, me‘moriy qoldiqlar, hayvon suyaklari va boshqa topilmalar orqali qadimgi jamiyatlarning moddiy va ma‘naviy madaniyati, texnologik taraqqiyoti hamda xalqaro madaniy aloqalari chuqur tahlil qilinadi.

¹⁰¹ Xo‘jayev T. **O‘zbekiston arxeologiyasi**. – Toshkent, 2018.

Markaziy Osiyodagi qadimgi shahar yodgorliklari, xususan Samarqand, Afrosiyob, Buxoro, Xiva, Axsikent, Qanqa, Termiz va boshqa tarixiy markazlarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar mintaqaning urbanizatsiya jarayonlari, Buyuk Ipak yo‘li rivoji hamda davlatlar tarixini o‘rganishda muhim ilmiy asos yaratdi. Ushbu tadqiqotlar natijasida qadimgi shaharlarning me‘moriy tuzilishi, mudofaa tizimlari, suv inshootlari, hunarmandchilik markazlari va savdo yo‘llari haqida yangi ilmiy ma‘lumotlar qo‘lga kiritildi. Bu esa Markaziy Osiyoning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyatini yanada to‘liqroq yoritishga xizmat qilmoqda.

Zamonaviy arxeologiyada radiokarbon tahlili, geofizik izlanishlar, geoaxborot tizimlari (GIS), aerofotosuratlar, uch o‘lchamli modellash va boshqa innovatsion texnologiyalarning qo‘llanilishi tarixiy yodgorliklarni yanada aniqroq va ilmiy asosda o‘rganish imkoniyatini yaratmoqda. Natijada arxeologik topilmalarning xronologiyasi, joylashuvi va funksional ahamiyatini yuqori aniqlik bilan belgilash mumkin bo‘lmoqda.

Bugungi kunda arxeologik merosni asrash, uni ilmiy jihatdan chuqur tadqiq etish va kelajak avlodlarga yetkazish har bir davlatning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Tarixiy yodgorliklarni muhofaza qilish, noqonuniy qazishmalar va madaniy boyliklarning noqonuniy olib chiqilishining oldini olish, shuningdek, arxeologik tadqiqotlarni xalqaro ilmiy hamkorlik asosida rivojlantirish tarix fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Madaniy qatlamlar va arxeologik topilmalar qadimgi shaharlar tarixini tiklash, urbanizatsiya jarayonlarini ilmiy asosda yoritish hamda insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanish bosqichlarini aniqlashda eng muhim tarixiy manbalar hisoblanadi. Ularning kompleks va tizimli tahlili nafaqat o‘tmishni chuqur anglash, balki milliy tarixni boyitish, madaniy merosni asrab-avaylash hamda tarixiy xotirani kelajak avlodlarga yetkazishda ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Shu bois arxeologik tadqiqotlarni zamonaviy metodlar asosida

davom ettirish, madaniy qatlamlar va topilmalarni har tomonlama o‘rganish hamda ularni muhofaza qilish kelgusida tarixshunoslik va arxeologiya fanining ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asqarov A. O‘rta Osiyo qadimgi madaniyatlari. – Toshkent: Fan, 2019.
2. Asqarov A. O‘zbekiston qadimgi davr tarixi va arxeologiyasi. – Toshkent: Fan, 2018.
3. Berdimurodov A. Arxeologiya asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2020.
4. Xo‘jayev T. O‘zbekiston arxeologiyasi. – Toshkent, 2018.
5. Rtveladze E.V. O‘rta Osiyo ilk o‘rta asr madaniyati va savdo yo‘llari. – Toshkent, 2015.
6. Jo‘raqulov M.J. Arxeologiya faniga muqaddima. – Samarqand, 2012.
7. Jo‘raqulov M.J. O‘rta Osiyo urbanizatsiyasi tarixi. – Samarqand, 2008.
8. Matboboyev B.X. Axsikent: tarix va arxeologiya. – Toshkent: Fan, 2021.
9. Pidaev Sh. Termiz va uning ilk o‘rta asr madaniy qatlamlari. – Toshkent, 2008.
10. G‘ulomov Ya.G‘. Qadimgi Xorazm madaniyati. – Toshkent, 1962.
11. Renfrew C., Bahn P. Archaeology: Theories, Methods and Practice. 8th ed. London: Thames & Hudson, 2020.
12. Johnson M. Archaeological Theory: An Introduction. 3rd ed. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2020.